

ПОНЯТТЯ "СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА" В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ТА СУСПІЛЬНОМУ ДИСКУРСАХ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Авторка проблематизує вживання поняття "соціального сирітства" у стосунку до дітей українських трудових мігрантів, а також вказує на те, що результати існуючих наукових розвідок щодо дітей мігрантів мають бути добре перевірені у подальших студіях.

Ключові слова: діти трудових мігрантів, соціальне сирітство, девіантна поведінка.

Одним із загальнопоширених уявлень, які циркулюють в українському публічному і, передусім, науковому просторі є теза про те, що четверта хвиля міграції українців, яка розпочалася після розпаду СРСР, спричинює негативні трансформації всередині українських родин і призводить до "соціального сирітства" дітей.

Останнє словосполучення є вкрай популярним в академічному дискурсі, не кажучи вже про медійний¹: обговорення "проблеми соціального сирітства" відбувається практично під час кожної української наукової або науково-практичної конференції з питань трудової міграції українців. "Соціальні сироти" неодноразово були об'єктом українських дисертаційних досліджень² та фахових публікацій³.

У цій статті спробуємо з'ясувати значення поняття "соціальне сирітство", проаналізувати адекватність його вживання щодо дітей мігрантів, а також простежити основні висновки існуючих наукових досліджень на тему транснаціонального батьківства.

Джерела дефініцій

Відомо, що упродовж останніх 10 років "соціальними сиротами" почали називати дітей українських трудових мігрантів, які після розпаду СРСР почали виїжджати з метою тимчасових заробітків до країн ЄС та Росії. Знаково, що, незважаючи на високу частотність вживання цього словосполучення, в основних спеціалізованих українських словниках, у законодавстві України, а також в основних міжнародних документах (Декларація прав дитини, Конвенція ООН про права дитини, Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей), воно відсутнє. Поза тим, науковці активно оперують ним, пропонуючи власні визначення цього явища, або, покликаючись на ненаукові джерела. До прикладу, на Вікіпедію, де "соціальними сиротами" названо "особливу групу дітей, які, внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин, залишилися сиротами при живих батьках"⁴. Соціолог Олена Коваленко, стверджує, що до „соціальних сиріт” належать усі діти, які залишилися без належної опіки та виховання, причому, незалежно від соціального статусу батьків⁵. У спеціалізованому довіднику для соціальних педагогів – соціальними сиротами названо дітей, що мають біологічних батьків, але які, з різних причин, не займаються їхнім вихованням і не піклуються про них⁶. Як бачимо, спільним у всіх цих дефініціях є акцент на відсутності батьківської опіки над дитиною і неучасть у її вихованні.

В українських урядових програмах, до категорії соціальних сиріт зараховують не лише безпритульних дітей і "дітей групи ризику", але і тих, чиї батьки через *безробіття, малозабезпеченість*⁷ (курсив мій – С.О.), інвалідність, тривалу хворобу не можуть забезпечити дитині належного утримання і догляду⁸. Відтак, згідно з цим підходом, в Україні, зважаючи на рівень безробіття⁹ і, загалом, низького рівня життя, соціальними сиротами є діти з більшості українських сімей (тут варто враховувати не тільки ті родини, які мають офіційний статус малозабезпеченої, але ті, в яких дохід одного працюючого члена родини є меншим від,

принаймні, трьох – чотирьох тисяч гривень – мінімального фактичного доходу, який, до прикладу, має дорослий працюючий громадянин Польщі¹⁰).

У політичному просторі також відсутнє єдине розуміння того хто такі "соціальні сироти". Ні в Національній програмі "Діти України", затвердженій Указом Президента України у 18 січні 1996 року¹¹, ні у щорічних заявах міністра соціальної політики Наталії Королевської про намір "скоротити соціальне сирітство на 26%"¹², політики не конкретизують які категорії дітей вони планують захистити на правовому і соціальному рівнях. Проте, у Плані заходів з реалізації Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року нарешті з'являється згадка про дітей трудових мігрантів¹³.

Спробуємо простежити основні висновки досліджень останнього десятиліття, в яких діти мігрантів були основним дослідницьким об'єктом. А також взяти до уваги ті розвідки, які опосередковано стосувалися цієї категорії дітей, щоб проаналізувати на основі чого діти трудових мігрантів можуть вважатися "сиротами при живих батьках".

Українські дослідження щодо дітей мігрантів: факти та інтерпретації

Найперше, варто зазначити, що в Україні відсутня обґрунтована статистика кількості дітей трудових мігрантів: ні існуючі офіційні, ні експертні оцінки не відображають масштаб явища¹⁴. В публічному просторі циркулюють нічим не підтвержені, цифри від 3 до 9 мільйонів дітей, чії батьки працюють за кордоном¹⁵. На думку відомої німецької дослідниці Гельми Лутц, ці необґрунтовані дані є елементом суспільного тиску на українських жінок, які перебувають у міграції¹⁶.

В Україні, до сьогодні, не було здійснено жодного загальнонаціонального обстеження дітей українських мігрантів, в яких були би проаналізовані особливості їхнього розвитку, умови життя і потреби, зміни у психіці, – після від'їзду батьків. Існує лише кілька локальних досліджень, проведених, здебільшого, у західних регіонах України, звідки мігрує 70% українців¹⁷.

Зокрема, у 2006 році, під керівництвом Катерини Левченко було здійснено соціологічне дослідження дітей мігрантів у Львівській, Херсонській, Луганській, Вінницькій областях¹⁸. Експерти прийшли до кількох висновків: 1. контролю за ситуацією дітей трудових мігрантів з боку уряду немає, 2. рівень довіри дітей до соціальних служб і школи низький, і 3. з від'їздом батьків девіантна поведінка дітей стає частішою.

За результатами дослідження "Життєві труднощі дітей закордонних трудових мігрантів", проведеного у 2009 році в школах Закарпаття (метод дослідження – анкетування 230 учнів, соціальне опитування), майже 80% дітей трудових мігрантів відчують різні життєві труднощі, серед яких "непосильне психічне навантаження" (33% опитаних дітей, матір яких працює за кордоном), "жорстоке ставлення батька" (11%), "сильне фізичне навантаження" (3%), "побутові проблеми" (3%)¹⁹. Причому міграція матері, на думку дослідників, є більш травматичною для дитини, ніж міграція батька²⁰.

Як бачимо, за підсумками цього дослідження, психологічні виклики не є масовим явищем серед дітей мігрантів. Вони також частково можуть бути пояснені тим, що різні емоційні труднощі і психічна нестабільність загалом притаманні підліткам (а більшість опитаних дітей були саме у підлітковому віці).

В іншому дослідженні "Діти, залишені позаду" ("Children left behind"), проведеному у 2010 році Міжнародною організацією міграції (МОМ) за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Італії²¹, було опитано понад чотирьохсот дітей мігрантів віком від 6 до 17 років у Тернопільській та Чернівецькій областях. Серед основних висновків дослідження: від'їзд батьків може мати негативний вплив на емоції і соціальну поведінку, залишених в Україні, дітей, і спричинити їхню закритість, агресію, низький рівень поваги до інших, погану дисципліну, відмову від навчання. Відсутність батьків, може стати імпульсом до численних проблем в сфері соціальної комунікації та пізнавальної діяльності дітей. Водночас, серед позитивних наслідків було названо підвищення фінансового рівня родини, життєвих стандартів, а також зростання відчуття незалежності, відповідальності, самодисципліни у дітей²².

Основним суттєвим недоліком всіх цих досліджень, є їхня методологічна фрагментарність. У жодному з досліджень не було використано контрольні групи дітей та підлітків, які живуть у тій самій місцевості разом з батьками. Відтак, незрозуміло якими є аргументи на користь того, що негативні емоційні прояви та психологічні особливості, на яких наголошують

дослідники, є притаманними виключно дітям мігрантів, а не зумовлені віковими змінами у психіці чи спричинені іншими обставинами (суспільною та економічною кризою). Крім того, наявність обох батьків у родині не гарантує автоматично здорову психологічну атмосферу та якість батьківського піклування. В Україні загалом немає ґрунтовних досліджень сучасної української родини, а також психологічних, соціальних, економічних викликів, які вона досвідчує.

Висновок про перебільшеність негативних впливів міграції на полілокальні (транснаціональні) сім'ї українських трудових мігрантів знаходимо також у дослідженні Оксани Іванкової-Стецюк, яка вказує на те, що більшість сімей все ж долають ризики, пов'язані з міграцією, активізуючи внутрішні і зовнішні ресурси. Дослідниця акцентує на небезпеці називання дітей трудових мігрантів "соціальними сиротами", що може суттєво ускладнити їхню соціалізацію в майбутньому²³.

Два інших пілотних дослідження були проведені в Італії у 2002–2003 роках хоча безпосередньо не стосувалися дітей мігрантів, проте містять важливі результати у контексті нашої теми.

За результатами першого пілотного дослідження, здійсненого в Італії, під керівництвом Марти Чумало, у 2002–2003 роках, причиною міграції українців (передусім, українок) в цю країну була низька заробітна плата (54,8%), необхідність придбання житла (33,3%), безробіття (29,6%), неможливість оплатити навчання своїх дітей (25,4%), необхідність повернення боргів (30,2%), домашнє насильство (4,76%) та інші причини (10,2%), серед яких були необхідність забезпечення стабільного майбутнього для себе і своїх дітей, бажання рухатися вперед, відсутність перспектив в Україні, потреба жити краще, бажання змінити спосіб життя і побачити інші країни²⁴.

При цьому, 88% українських мігрантів залишили вдома дітей (52% яких були віком до 16 років, 41,2% – 17–22 роки, 30,1% – 23–28 років і 9% мали більше, ніж 29 років). Майже 28% респондентів мали одну дитину, 54,7% – двох, 8,41% – трьох і більше²⁵. Дослідниця іншого пілотного дослідження українців в Італії – Наталія Шегда – вказує, що в часі міграції матері 32,4% дітей були залишені з батьком, 21,9% – з бабусяю і дідусем, 45% – з іншими близькими родичами, 5,4% – з далекими родичами або чужими особами²⁶.

За результатами загальнонаціонального обстеження домогосподарств України, здійсненого під керівництвом Елли Лібанової у 2007–2008 роках, мігранти витрачали свої заробітки, передусім, на потреби родини: 72% українських мігрантів висилали гроші на придбання продуктів, одягу, оплату послуг в Україні, 39,3%, – на купівлю автомобіля, пральної машини, холодильника, 12,4% – на оплату навчання членів родини, і, найперше, дітей²⁷. Впродовж останніх семи–десяти років Олена Малиновська та Олексій Позняк вказують на нову тенденцію: українські мігранти країн ЄС намагаються забирати своїх дітей до себе, у країну проживання, де забезпечують їм здобуття першої або другої вищої освіти, житло, і можливості для особистісного розвитку²⁸. Навіть тоді, коли діти вже повнолітні і дорослі (понад 20–25 років).

Як бачимо, висновки про те, що мігранти залишають своїх дітей і не піклуються про них після від'їзду за кордон, є науково непідтвердженими. Більшість дітей залишені з близькими родичами, а основна частка зароблених коштів витрачається саме на їхні потреби. Олександр Тимчук, критично оцінюючи поняття соціального сирітства, наголошує на тому, що батьки-мігранти і їхні діти щодня підтримують контакт за допомогою новітніх комунікаційних технологій (Скайпу чи телефонного зв'язку), і навіть якщо це спілкування не є повним еквівалентом живого особистого спілкування, підстав говорити про припинення стосунків між батьками і дітьми немає. Як і про те, що батьки не беруть участі у житті своїх дітей²⁹. Дослідник також наголошує, що більшість дітей перебуває під пильною увагою родичів та близьких, а вживання конструкту "соціальний сирота" по відношенню до дитини – стигматизує її³⁰.

Зрозуміло, що діти мігрантів, чий батьки або один з них довго проживає окремо, можуть бути у "групі ризику". Можемо припустити, що частина дітей може бути психологічно травмована через від'їзд батька, матері, або обох батьків, особливо тоді, якщо ці діти не були підготовані до розлуки з рідними людьми. Це може спричинити комунікаційні і поведінкові розлади, відчуття "осиротілості", депресію, і навіть суїцидні настрої, на чому, зокрема, наголошує психотерапевт Галина Католик³¹. У таких випадках дитина справді потребує допомоги соціальних педагогів і психологів. Проте, нині немає достатніх підстав стверджувати, що саме така негативна реакція характерна для усіх чи для більшості дітей мігрантів. Відтак тези про масову "знедоленість" і "соціальне сирітство" дітей мігрантів є безпідставними.

Висновки

Словосполучення "соціальне сирітство" є семантично порожнім, і його вживання у стосунку до дітей мігрантів (як і щодо інших категорій дітей) має стигматизуючий ефект.

В Україні відсутня обґрунтована статистика дітей мігрантів, а також всебічні загально-національні дослідження їхніх умов життя, психоемоційного стану та тенденцій у розвитку їхніх життєвих траєкторій. Соціальні служби і правоохоронні органи також не ведуть окремої статистики щодо кількості здійснених правопорушень серед дітей мігрантів, а, отже, теза про те, що ці діти більше схильні до девіантної поведінки і правопорушень, ніж їхні однолітки, які живуть у повних родинах, наразі є безпідставною.

Перші висновки з існуючих розвідок щодо дітей мігрантів мусять бути добре перевірені у подальших студіях. Очевидно, що на часі – нові наукові дослідження, які покажуть різні аспекти транснаціонального батьківства/материнства і їх можливі впливи на дитину у короткочасній і довготривалій перспективах.

Проблеми педагогічної занедбаності (характерні не лише для родин мігрантів) могли б почасти вирішити належно організовані осередки дозвілля, де діти з різним соціальним досвідом могли б реалізувати свої природні обдарування за участі фахівців, чи, при потребі, отримати допомогу психолога або соціального педагога.

Подібні проекти уже активно розвиваються у семи соціальних центрах для дітей трудових мігрантів, організованих Карітасом-України, зокрема, в Івано-Франківській, Волинській, Львівській, Херсонській областях. Проте, це лише пілотні центри, за зразком яких мали би розвиватися великі соціальні мережі роботи з дітьми мігрантів та іншими категоріями дітей, які потребують допомоги психологів і соціальних педагогів.

¹ Діти заробітчани стають "соціальними сиротами" і просяджують гроші батьків. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/groshi/diti-zarobitchan-stayut-socialnimi-sirotami-i-prosadzhuuyut-groshi-batkiv-298875.html>

² Коваленко О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен.: Автореф. ... дис. канд. соціол. наук. – К., 2006. – 17 с.

³ Красножон В. Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp122-124.pdf>; Чернета С. Соціальне сирітство як соціально-правова проблема – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VChdpu/ped/2012_96/Chern.pdf; Павлик Н. Соціальне сирітство в законодавчому полі України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/4353/1/Павлик_Н._П.pdf

⁴ Власне це визначення – одне з найпоширеніших у суспільному просторі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B0>

⁵ Коваленко О. Вказ. праця.

⁶ Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників [за заг. ред. А.Й.Капської, І.М.Пінчук, С.В.Толстоухової]. – К., 2000. – 260 с.

⁷ З 1 січня 2013 р. прожитковий мінімум в Україні складає 1108 грн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/12993-zakon_pro_derzhavniy_byudzhet_ukraini_na_2013_rik_n_5515-vi_.html – ст. 7

⁸ Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії профілактики соціального сирітства на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/419-2013-%D1%80>

⁹ За даними Державної служби статистики, на кінець лютого в країні було зареєстровано 589,1 тис. безробітних осіб (2,1% від числа працездатного населення), що майже на 25 тис. більше, ніж у січні. Екс-міністр праці та соціальної політики України Людмила Денісова вважає, що в Україні щонайменше 1,2 млн. безробітних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24951660.html>

¹⁰ Порівняння з Польщею є доречним, оскільки ціни на споживчі товари там є дуже подібними до українських, а інколи навіть і нижчими.

¹¹ Указ Президента України. Про Національну програму "Діти України". – Прийнятий в 18.01.1996. –

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/63/96>

¹² До 2020 року Кабмін розраховує на чверть зменшити кількість дітей-сиріт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pohlyad.com/news/n/16042>

¹³ Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/419-2013-%D1%80#n8>

¹⁴ Ірина Бережна: Держава досі не знає, скільки в країні соціальних сиріт – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://partyofregions.ua/ua/news/52692012c4ca42436f000123#sthash.gOhH2rx3.dpuf>

¹⁵ В Україні вже виросло ціле покоління дітей, батьки яких вимушено перебувають за кордоном. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/trudovi-migranty/2342-pokolinnja-minus.html>

¹⁶ Helma Lutz. From Euro-Migrants to Euro-Orphans: Migrant Women and the denial of Good Motherhood. Публічна доповідь, виголошена в Українському католицькому університеті у Львові. 2 жовтня 2012 року.

¹⁷ Зовнішня трудова міграція українського населення. Державний комітет статистики, Український центр соціальних реформ / під ред. Елли Лібанової, 2009. – 118с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>.

¹⁸ Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації [За заг. ред. К.Левченко]. – К., 2006. – 63 с.

¹⁹ Игнатоля Н., Рюль Виктория. Проблемы социализации детей трудовых мигрантов в условиях трансформации украинского общества – С. 218–219. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kas.de/wf/doc/kas_23409-1522-21-30.pdf?110720153220

²⁰ Там само. – С. 215.

²¹ Project " Children left behind". FinalReport. – 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.childrenleftbehind.eu/wp-content/uploads/2011/11/Final-Report-ITA-UKR-project-IOM-Italy.pdf>

²² Там само. – С. 44–45.

²³ Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Сусак В. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. – Львів, 2011. – С. 28–29.

²⁴ Чумало М. Українські жінки на заробітках в Італії // Українська трудова міграція у контексті змін сучасного світу. – 2005. – № 2. – С. 46–53; Марков І. Деякі риси сучасної української трудової міграції. За результатами масового соціологічного опитування українських заробітчани в Італії, проведеного західноукраїнським центром "Жіночі перспективи" // Журнал Ї. – 2006. – С. 64.

²⁵ Там само.

²⁶ Shehda Natalia. Dall'Ucraina all'Italia: una migrazione che cresce // Aticizia. – 2003. – Anno XL (10/11/12). – 56 р.

²⁷ Зовнішня трудова міграція українського населення. Державний комітет статистики, Український центр соціальних реформ / під ред. Елли Лібанової, 2009. – 118с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf>.

²⁸ Позняк Олексій. Соціальні наслідки євроінтеграції України. Міжнародна міграція. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09446.pdf>

²⁹ Тимчук Олександр. Що у назві? Категоризація дітей мігрантів-заробітчани // Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства: Збірник наукових статей та виступів за матеріалами круглих столів / Уклад. І.Ключковська, Н.Гумницька. – Львів, 2010. – С. 90–92.

³⁰ Більше про дітей українських мігрантів в контексті транснаціоналізму див. Alexander Tymczuk. Children's Geographies (2013): The morality of transnationalism: children of Ukrainian labor migrants write about migration, homeland and abroad, Children's Geographies. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1080/14733285.2013.812310>

³¹ Католик Г. Діти трудових емігрантів: особливості особистісних конфліктів (опис психотерапевтичного досвіду). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vnu_philos/2008_11/24.pdf

Автор проблематизує адекватність поняття "соціальне сирітство" по отношению к детям мигрантов, а также указывает на то, что выводы существующих исследований детей мигрантов должны быть проверены в ходе дальнейших исследований.

Ключевые слова: дети мигрантов, социальные сироты, девиантное поведение.

The author analyzes the using of concept "social orphanhood" which circulates in academic and media discourses regarding the migrant's children. She also points the necessity of verification of results of exist studies and stresses on the need of further wide studies in this field.

Keywords: children of Ukrainian labor migrants, social orphanhood, deviant behavior.